

Галина ЛЯЛЮК,

orcid.org/0000-0002-4819-6247

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна) *gala_psycholog@ukr.net*

ОПІКУНСЬКО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУЦІЙНИХ УСТАНОВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено окремі історичні особливості становлення та практики опікунсько-виховної діяльності у закладах інституційного характеру для дітей-сиріт на теренах України, зокрема Харківської та Волинської губерній кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Представлено огляд дисертаційних досліджень сучасних вчених, які висвітлюють історичні аспекти опіки, виховання й навчання дітей-сиріт та дітей, які потребують соціального захисту, зокрема: Т. М. Головань, І. Б. Плугатор, С. С. Заєць, Н. Я. Рудий, І. С. Голубочка, О. Є. Карпенко, О. В. Кравченко. Проаналізовано першоджерела опіки й виховання дітей-сиріт на теренах українських земель у дохристиянську добу й на теренах Київської Русі за часи правління Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Окреслено діяльність добровольців щодо фінансування створення дитячих закладів у м. Харкові, які займалися опікою та вихованням дітей-сиріт та дітей, які залишилися у важких життєвих умовах. Подано перелік назв двадцяти шести установ для дітей-сиріт м. Харкова, які діяли впродовж 1896–1916 рр.

Виокремлено статистичні дані: 1900 р. – у 63 притулках України виховувалися 2 117 дітей. 1901 р. – Відомство імператриці Марії налічувало 247 сирітських закладів, де перебувало 19 509 дітей, з них 6 630 хлопчиків і 12 879 дівчаток. Таким чином, на українських землях, які входили до складу Російської імперії, під керівництвом Відомства імператриці Марії на початку ХХ ст. була створена певна система опікунських установ для дітей-сиріт, як у столиці, так і губерніях, повітах і сільській місцевості, фактично це була нова форма опіки за бездоглядними дітьми. Недоліком була практична відсутність державної політики єдиного спрямування щодо опіки та виховання дітей-сиріт. Цю ланку де-факто зайняли добровільні організації, меценати та громадські органи опіки.

Ключові слова: діти-сироти, навчання, виховання, опіка, благодійність, притулок, сиротинець.

Halyna LIALIUK,

orcid.org/0000-0002-4819-6247

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Assistant Professor at the Department of Psychology of Activities in Special Conditions
of Lviv State University of Internal Affairs
(Lviv, Ukraine), *gala_psycholog@ukr.net*

TRUSTEE AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF INSTITUTIONAL ESTABLISHMENTS IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article highlights some historical peculiarities of formation and practice of trustee and educational activities at schools of institutional character for orphans in the territory of Ukraine, in particular, Kharkiv and Volyn provinces at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

A review of dissertation researches of modern scholar covering the historical aspects of custody, upbringing and education of orphans and children who need social protection, is presented, in particular: T. M. Holovan, I. B. Pluhator, S. S. Zaiets, N. Ya. Rudyi, I. S. Holubochka, O. E. Karpenko, O. V. Kravchenko. The sources of custody and upbringing of orphans in the territory of Ukrainian lands in pre-Christian times and in the territory of Kievan Rus during the reign of Yaroslav the Wise and Vladimir Monomakh are analyzed.

The activities of philanthropists in financing the establishment of children's institutions in Kharkiv are determined. Such institutions were involved in the care and upbringing of orphans and children left in difficult living conditions. The list of twenty-six orphanages operating during 1896-1916 in Kharkiv is presented.

Statistical data are allocated: 1900 – 2117 children were brought up in 63 shelters of Ukraine. 1901 – The office of the Empress Maria consisted of 247 orphanages where there were 19,509 children, including 6,630 boys and 12,879 girls.

The practice of institutional establishments for the maintenance of orphans, the poor and needy in the territory of Volyn is considered, namely the activity of the orphanage and children's shelters in Zhytomyr, as well as the activities of the Volyn charity public association dealing with the improvement of orphanages, correctional shelters, schools, and shelters, as well as orphans' vocational education and their protection.

Key words: orphans, education, upbringing, custody, charity, shelter, orphanage.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації української держави зумовлюють зміну ціннісних орієнтирів до науки, освіти й виховання, водночас і Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури проголосила XXI століття (ЮНЕСКО) «Ерою освіти». На тлі історичних умов, що змінюються, потребує вдосконалення й оновлення вітчизняна педагогічна парадигма підготовки у вищій системі освіти кваліфікованих спеціалістів для професійної діяльності із дітьми-сиротами в інституційних установах (дитячий будинок, школа-інтернат). Водночас варто чітко виокремити теоретичні, методологічні концепти, стандарти нової парадигми опіки та виховання означеної категорії дітей. Наголосимо, що із поширенням безробіття, трудової міграції, пошуку роботи за межами України збільшується кількість дітей-сиріт, євро-сиріт, безпритульних. Різногранність окресленої проблеми потребує вирішення на рівні держави й виступає одним із визначних завдань сучасної педагогіки. Ретроспективний аналіз педагогічно-виховних підходів до опікунства над дітьми-сиротами на початку XX ст. допоможе виокремити позитивні конструкти, які сприятимуть вдосконаленню й оптимізації опікунсько-виховної діяльності у сучасних інституційних установах для дітей-сиріт.

Аналіз досліджень. Сучасні науковці з різних освітніх галузей у своїх дисертаційних роботах здійснили вагомий внесок у дослідження історичних аспектів опіки, виховання й навчання дітей-сиріт та дітей, які потребують соціального захисту, зокрема: Т. М. Головань «Становлення і розвиток громадського дошкільного виховання в Криму (друга половина XIX – початок XX століття)» (Головань, 2007: 221), І. Б. Пługатор «Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990)» (Пługатор, 2007: 20), С. С. Заєць «Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – початок XX століття)» (Заєць, 2010: 22), Н. Я. Рудий «Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження» (Рудий, 2011: 232); І. С. Голубочка «Проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина XIX – початок XX століття)» (Голубочка, 2013: 20); О. Є. Карпенко «Розвиток опіки над дітьми у педагогічній теорії та практиці Польщі (XX – початок XXI ст.)» (Карпенко, 2018: 589), О. В. Кравченко «Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст.» (Кравченко, 2019: 690).

Мета статті – висвітлити окремі історичні особливості становлення та практики опікунсько-

виховної діяльності у закладах інституційного характеру для дітей-сиріт на теренах України, зокрема Харківської та Волинської губерній.

Виклад основного матеріалу. Для нашої наукової розвідки актуальним є зосередження уваги на конструктивному аналізі опіки, виховання дітей-сиріт в інституційних установах на українських землях початку XX ст., проте для ґрунтовнішого розуміння означеного коротко звернемося до першоджерел опіки й виховання дітей-сиріт.

Питання опіки, безпеки, соціалізації та соціального розвитку дітей, які залишилися без захисту дорослих, було актуальним в усі часи існування людства, зокрема й родової слов'янської громади. Опіка й виховання дітей-сиріт у дохристиянську добу була представлена у вигляді прийняття у сім'ю – прийомцтва (це елементи опіки й усиновлення водночас). Дитину, яка з певних причин залишилася без родини, брали у свої сім'ї люди зрілого віку, котрі не мали своїх дітей чи мешкали по сусідству.

Насамперед спонукальним фактором для такої індивідуальної опіки був релігійний чинник, продиктований язичницькими звичаями, бажанням забезпечити собі поховання відповідно до язичницьких обрядів. Водночас й економічний чинник мав місце, оскільки прийнята дитина-сирота мала провадити господарство, підтримувати й шанувати названих батьків й забезпечити їм повагу й опіку у зрілому віці. Якщо помирили батьки, проте родичі у такої дитини були, то вони забирали її у свої сім'ї, де утримували й виховували, як рідних. Таке індивідуальне усиновлення вимагало згоди усіх членів сім'ї на загальних слуханнях громади. З означеного можемо констатувати, що у найдавніший період української історії опікунсько-виховної діяльності усиновлення не мало юридичного підґрунтя, а було лише громадсько-релігійною дією, виявом гуманного ставлення до дитини-сироти. (Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні).

Перші кроки законодавчої регламентації у сфері опіки, захисту прав та інтересів дітей-сиріт було зроблено після прийняття християнства у добу Київської Русі та часи правління Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха. Так, у визначній пам'ятці права Київської Русі «Руська Правда» прописано норми, якими регулюється правове положення дітей. У часи правління Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха у Київській Русі існувало гуманне ставлення до дітей загалом, а особливо до тих, що залишилися без батьківської опіки, родини, покинутих. Першочерговим обов'язком у своїй діяльності великі князі було

підкування про бідних людей й тих, хто потребує допомоги: немічних, хворих, знедолених та дітей-сиріт. Ярослав Мудрий опікувався професійною підготовкою в училищі, яке створив й утримував, де навчалося 300 юнаків, а Володимир Мономах повчав, що не варто бідних забувати, необхідно їх, за можливістю, годувати, а сиріт забезпечувати (Саблук, 2006: 253–254).

Таким чином, можемо зробити висновок, що функція опіки над знедоленими, бідними та дітьми-сиротами у період Київської Русі була покладена на громаду, дії якої регламентувалися церковними і князівськими прописаними правами. Водночас ця історична доба характерна появою й розвитком інституційних установ опіки, підкування й усиновлення за кошти усієї громади. Офіційну опіку здійснювали монастирі за кошти скарбниці князів. Після занепаду великої держави – Київської Русі, опіку (їжа, притулок) над дітьми-сиротами здійснювали монастирі та церкви.

Установи для дітей-сиріт, знедолених, дітей з бідних родин, безпритульних дітей відкрилися під опікою Церкви та меценатів на початку ХVІІІ ст. Проте перші документи про створення державної системи інституційних установ опіки для означеної категорії дітей датовано останньою чвертю ХVІІІ ст., а державний період функціонування сирітсько-опікунських установ на теренах України здійснено вже після періоду її поділу на губернії в 1872 р.

Початок ХХ ст. характерний для України інтенсивним розвитком науки, формуванням нових ідей та теорій, низкою реформ у галузі освіти, створенням державних інституційних установ, зокрема Міністерства народної освіти. Закладаються основи формування системи державних закладів для опіки над малолітніми сиротами та бездоглядними дітьми. Такі інституції здійснюють опіку й виховання неповнолітніх дітей з незахищених верст населення (щодо яких їхні кровні родичі з об'єктивних причин відмовилися від опіки та усиновлення), «підкидьків» або народжених поза шлюбом. Потреба в сиротинцях зумовлювалася тим, що окрім держави про них ніхто не дбав (Рудий, 2012: 118). Керівництво такими установами було покладено на осіб, які були на державних посадах і не мали практичного досвіду та підготовки управління такого роду інституціями, тому й обов'язки виконувалися формально (Головань, 2007: 15–16).

Таким чином, державна система фінансування означених закладів не мала належного фінансування й керівництва, що призводило до занепаду

таких закладів. Для того щоб компенсувати недоліки державної системи фінансування, були додатково створені дитячі притулки, сирітські будинки, виховні заклади, інституції для дітей, які потребували опіки та охорони, за гроші благодійників і меценатів. Уряд став ініціатором створення благодійних громад, які організували опікунські заклади для дітей-сиріт та дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Так, на початку ХХ ст. Відомство імператриці Марії здійснювало опіку над усіма сирітськими установами, де перебували й виховувалися знедолені діти: сирітські будинки, притулки, гуртожитки-притулки (як нова форма опіки за бездоглядними дітьми) тощо. Завдяки цьому вже на початку ХХ ст. фактично була створена певна система опікунських установ для дітей-сиріт як у столиці, так і губерніях, повітах і сільській місцевості.

У 1900 р. у 63 притулках України виховувалися 2 117 дітей. У 1901 р. Відомство імператриці Марії налічувало 247 сирітських закладів (дитячі притулки, притулки для немовлят, ясла, виховні будинки, ремісничі притулки, рукодільні школи, три школи кухарського спрямування, школа домознавства, дві школи повивальних бабок, одна школа кустарних виробів, одна школа підготовки помічниць-доглядачок для притулків). У цих закладах перебувало 19 509 дітей, з них 6 630 хлопчиків і 12 879 дівчаток. Кількість дітей в означених закладах збільшувалася. Так, у 1901 р. році порівняно з 1900 р. на 790 дітей більше прибуло в опікунські заклади й загалом налічувало 8 109 постійних місць для дітей сиріт обох статей. Найбільшими дитячими притулками були Харківський, Ізюмський, Херсонський, Мелітопольський, Джаршигацький (Таврійська губернія), Маріїнський (м. Керч), Олександрійський (м. Полтава), Дегтерівський (м. Київ) (Рябкина, 2015: 274–275).

Далі висвітлимо діяльність добровольців щодо фінансування створення дитячих опікунсько-виховних закладів у м. Харкові, де особлива активність такого процесу була проявлена наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Спираючись на наукові розвідки О. Кравченко (Кравченко, Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)), перелічимо опікунсько-виховні й благодійні установи для дітей-сиріт м. Харкова, які провадили свою діяльність у кінці ХІХ ст. початку ХХ ст.: Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікуництва при Дмитріївській церкві (1896 р.); Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікуництва при

Архангело-Михайлівській церкві (1896 р.); Притулок-ясла церковно-парафіяльного опікунства при Благовіщенській церкві (1896 р.); Притулок для арештантських дітей (1897 р.); Училище для глухонімих (1897 р.); Школа опікунства про бідних римсько-католицького сповідання (1897 р.); Денний притулок «Ясла» для малолітніх дітей бідних мешканців м. Харкова (1897 р.); Притулок-ясла церковнопарафіяльного опікунства при Вознесенській церкві (1898 р.); Ольгинський дитячий притулок працелюбства (1899 р.); Притулок для дворянських сиріт в м. Харків (1899 р.); Товариство піклування про хворих дітей (1899 р.); Товариство сприяння фізичному вихованню дітей і опікування ними (1901 р.); Дитячий притулок Харківського сільського опікунства дитячих притулків (1902 р.); Притулок захисту дітей товариства сприяння фізичному вихованню дітей і опікування ними (1902 р.); Притулок для малолітніх сиріт-дітей ремісничого товариства (1903 р.); Харківське товариство «Будинку Братської Дружини» для опіки сиротами та дітьми-жебракками (1904 р.); Притулок для хлопчиків при Римсько-католицькій церкві ім. Ксьондза Вагнера (1906 р.); Харківське відділення благодійного товариства «Союз для боротьби з дитячою смертністю в Росії» (1906 р.); Опікунське товариство про нічліжно-робітний будинок для безпритульних дітей і підлітків у м. Харкові та його околицях з бюро влаштування їх на навчання ремеслами (1907 р.); Товариство боротьби з жебрацтвом дітей (1909 р.); Опікунський притулок товариства боротьби з жебрацтвом дітей (1910 р.); Виховно-виправний притулок для дівчаток Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912 р.); Виховно-виправний притулок для хлопчиків Харківського товариства патронату над неповнолітніми (1912 р.); Дитячий садок для дітей воїнів Харківського товариства взаємодопомоги працюючих жінок (1914 р.); Харківське товариство патронату над неповнолітніми (1912 р.); Харківське губернське товариство опіки дітей воїнів, напівсиріт (1916 р.).

З окресленого можемо підсумувати, що у м. Харкові кінця XIX ст. – початку XX ст. була організована ґрунтовна допомога у вигляді благодійної підтримки щодо створення та утримання різного роду інституцій опікунського спрямування, а також виховної та освітньої (ремісничої) діяльності. У таких закладах навчалися й виховувалися діти-сироти, діти, які опинилися у складних життєвих обставинах, ситуаціях: хворі, інваліди, безхатченки, неповнолітні злочинці.

Проте О. Кравченко наголошує, що попри значну благодійну діяльність, спільність думок

і цілей опікунства й виховання дітей-сиріт та малозабезпечених, все ж благодійні організації провадили свою діяльність розрізнено. Спроби створення єдиного координуючого центру з метою об'єднання практики дитячих благодійних товариств у Харкові та організації піклування про дітей-жебраків і боротьби проти жебрацтва, здійснені неодноразово за ініціативою правління товариства сприяння фізичному вихованню дітей та міської думи протягом 1906–1914 рр., закінчилися безрезультатно (Кравченко, Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX століття)).

Розглянемо далі практику інституційних установ утримування дітей-сиріт, бідних і нужденних на території Волині, зокрема діяльність сирітського будинку і дитячих притулків м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст.

У Житомирському сирітському будинку повинні були доглядатись круглі сироти (згідно з Ст. 184–195 т. XIII Зводу Законів) віком від 7 до 12 років, проте окрім сиріт там були й діти з дуже бідних сімей. Коли дітям-сиротам виповнювалося 12 років їх віддавали під опіку приватним особам. Проте більшість благодійників використовували дітей-сиріт як домашню прислугу, і діти втікали від них, опиняючись на вулиці. Зважаючи на цю проблему, Волинське земське управління виділяло щорічно 1 000 руб. дитячому притулку відомства установ імператриці Марії для влаштування випускників сирітського будинку до притулку, де діти-сироти навчалися у ремісничих класах (столярного і ковальського ремесел) до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Оскільки Житомирський притулок відомства установ імператриці Марії приймав лише хлопчиків, а доля дівчаток залишалась невлаштованою, земське управління з 1906 р. почало виділяти окремі кошти школі домоводства і сільського господарства Ремезової у с. Вільгорі Острозького повіту для навчання випускниць сирітського будинку (Махорін, Сирітський будинок і дитячі притулки Житомирщини наприкінці XIX – на початку XX ст.).

Дослідник освітньо-просвітницької діяльності громадських товариств Волині XIX – поч. XX ст. О. М. Борейко зазначає, що у вирішенні питань відкриття освітніх закладів та їх діяльності й діяльності позашкільних установ для дітей значну роль відігравали громадські товариства та меценати. На особливу увагу заслуговує діяльність Волинського добродійного товариства сприяння вихованню дітей з відділом їхнього захисту, яке відкрило два дитячі притулки: для дівчаток і хлопців.

У кожному із притулків для дітей шкільного віку були організовані невеликі школи, в яких викладалися такі предмети: Закон Божий, читання, письмо, арифметика. Окрім того, дітей навчали рукоділля, шиттю, вишиванню, плетінню ковдр тощо. Серед навчальних форм варто виділити, крім традиційних, оволодіння дітьми вміннями фарбування вовни, а також попереднє створення (малювання) ескізів ковдр, вишивок тощо. За дітьми закріплювалися певні обов'язки: прибирання приміщення, чергування та підтримування порядку в класі, допомога під час сніданку, обіду. Всі вони виконували доступні для дитячих сил роботи під керівництвом вихователя. Члени товариства допомагали дітям у забезпеченні їх необхідними книгами, сприяли у підготовці до вступу в гімназії (Борейко, 2011: 516–519).

Одним із напрямів роботи громадських товариств була організація виправних притулків для неповнолітніх. Зокрема, 12 травня 1892 р. було затверджено статут Волинського товариства виправних притулків. Навчально-виховна робота у притулку (на території Тригірського чоловічого монастиря) організовувалася згідно з затвердженим режимом дня. Основою морального перевиховання неповнолітніх правопорушників у притулку були гуманність, безперервний нагляд та спілкування вихователів із вихованцями, щоденна спільна молитва та відвідування церкви, спільна праця, проведення читань, бесід (Борейко, 2011: 525).

Отже, з окресленого випливає, що опікунсько-вихована практика інституційних установ, на теренах Волині в означений період була забезпечена громадськими товариствами, які передусім вирішували питання відкриття освітніх закладів і позашкільних установ для надання належної освіти й виховання дітям-сиротам, незахищеним із бідних родин та іншим категоріям населення.

Резюмуючи, зазначимо, що створення в українських губерніях виховних та сирітських будинків відбувалося саме на початку ХІХ ст. В Україні найбільш поширеним типом закладів були сирітські будинки Приказів Громадської Опіки, які діяли в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові. Виховні будинки – в Києві та Харкові. До запровадження земств у 1864 р. турбота про байстрюків і підкидьків покладалась цілковито на Прикази Громадської Опіки (у Чернігівській, Харківській, Херсонській губерніях). У неземських губерніях сирітські будинки були передані у відання земств лише на початку ХХ ст. (у Київській та Волинській губерніях). Головним недоліком виховних закладів Приказів Громадської Опіки була висока смертність серед

вихованців. Призначенням сиротинців було виховання, навчання та подальше влаштування покинутих дітей і сиріт. В українських губерніях були представлені всі типи навчально-виховних закладів Приказів Громадської Опіки, а саме сирітські та виховні будинки, училища для дітей канцелярських службовців, відділення писців та фельдшерські школи (Кравченко, 2019: 161).

Складні соціально-економічні та політичні умови початку ХХ століття зумовлені першою світовою війною, революційним становищем, багатовладдям, нестабільністю соціальної ситуації, спричинили появу нової хвилі безпритульних, дітей-сиріт, жебраків і, відповідно, зростання злочинності на українських землях.

Означене зумовило підвищення уваги та посилення дій державних органів у боротьбі із безпритульністю. З ініціативи Земських і Міських спілок був скликаний з'їзд громадських діячів, у програмі якого обговорювалися питання створення проекту закону про захист дітей, які внаслідок воєнних дій залишилися без опіки батьків. 1917 р. характерний активізацією руйнівних соціальних процесів. Відповідно до результатів лютневої революції 1917 р. створено новий орган адміністративного управління – Міністерство соціальної допомоги, у структурі якого виокремлено відділ соціальної допомоги потребуючим дітям. У документах органу зазначалося, що потрібна кардинальна зміна щодо допомоги дітям-сиротам, від благодійності (забезпечення харчами, одягом, житлом) до соціального виховання. Проте заходи Тимчасового уряду щодо боротьби з безпритульністю та мінімізації злочинності залишилися на рівні паперових проектів. Дитячі заклади опіки, не отримуючи належного фінансування й керування, приходили в занепад, а діти-вихованці поверталися знову на вулицю (Малишко, 2017: 102).

Висновки. Здійснивши ретроспективний аналіз наукових напрацювань науковців з означеного питання, можемо констатувати, що відповідно до історичних умов і обставин, особливостей державного устрою існування української державності представлена й опікунсько-вихована діяльність інституційних установ на початку

ХХ ст. Ретроспективний аналіз дає підстави виокремити позитивні сторони та недоліки інституційних форм утримання й виховання дітей-сиріт. Передусім на українських землях, які входили до складу Російської імперії, під керівництвом Відомства імператриці Марії на початку ХХ ст. була створена певна система опікунських установ для дітей-сиріт як у столиці, так і губерніях, повітах і сільській місцевості, фактично це

була нова форма опіки за бездоглядними дітьми. Недоліком найважливішого рівня була практична відсутність державної політики єдиного спрямування щодо опіки та піклування, навчання й виховання дітей-сиріт. Цю ланку де-факто зайняли

доброчинні організації, меценати, багаті люди та громадські органи опіки.

Подальші наукові пошуки вбачаємо у висвітленні опікунсько-виховної діяльності початку ХХ ст. на теренах Західної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борейко О. М. Просвітницька діяльність громадських товариств Волині (XIX – поч. ХХ ст.). Організаційна діяльність товариств у створенні закладів для дітей. Велика Волинь : історія освіти і культури: монографія / за ред. М. В. Левківського. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 516–566.
2. Головань Т. М. Становлення і розвиток громадського дошкільного виховання в Криму (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Рівне, 2007. 221 с.
3. Голубочка І. С. Проблема соціального розвитку дітей-сиріт в історії вітчизняної педагогіки (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2013. 20 с.
4. Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2010. 22 с.
5. Карпенко О. Є. Розвиток опіки над дітьми у педагогічній теорії та практиці Польщі (ХХ – початок ХХІ ст.) : дис. д-ра пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2018. 589 с.
6. Кравченко О. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/endex2.html (дата звернення: 31.03.2020).
7. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. : дис. ... д-ра істор. наук : 07.00.01. Харків, 2019. 690 с.
8. Малишко І. В. Історичні передумови розвитку форм влаштування безпритульних та бездоглядних дітей. *Молодий вчений*. № 12.1 (52.1). 2017. С. 100-103. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/12.1/24.pdf> (дата звернення: 05.04.2020).
9. Махорін Г. Л. Сирітський будинок і дитячі притулки Житомирщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/4055/1/NZ_2003_6_36-40.pdf (дата звернення: 06.04.2020).
10. Пflugator І. Б. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.
11. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні : історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2011. 232 с.
12. Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні : історико-правове дослідження : монографія. Львів, 2012. 216 с.
13. Рябкина Л. М. Історико-педагогічний аналіз системи опіки над знедоленими дітьми на початку ХХ століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Педагогічні науки*. 2015. № 1. С. 273–277. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_1_55 (дата звернення: 01.04.2020).
14. Саблук С. А. Історичні передумови формування правового статусу дитини в Україні. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3–4. С. 253–260.
15. Становлення інститутів опіки та виховання дітей-сиріт в Україні : URL: <https://studopedia.info/5-72271.html> (дата звернення: 04.04.2020).
16. Ярмолинська І. В. Історичні передумови виникнення закладів інституційного догляду та виховання дітей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 10. 2015. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/33.pdf (дата звернення: 30.03.2020).

REFERENCES

1. Boreiko, O. M. (2011). *Prosvitnytska diialnist hromadskykh tovarystv Volyni (XIX – poch. XX st.)*. Orhanizatsiini adiiialnist tovarystv u stvorenni zakladiv dlia ditei. Velyka Volyn : istoriia osvityi kultury: monohrafiia / za red. M. V. Levkivskoho. [Educational activities of Volyn public associations (19 – the beginning of 20 centuries). Organizational activities of societies in creating institutions for children. Velyka Volyn: History of Education and Culture: monograph / ed. by M. V. Levkovsky]. Zhytomyr. P. 516–566. [in Ukrainian].
2. Holovan, T. M. (2007). *Stanovlennia i rozvytok hromadskoho doshkilnoho vykhovannia v Krymu (druhapolovyna XIX – pochatok XX stolittia) : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01*. [Formation and development of public preschool education in the Crimea (second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries): PhD thesis : 13.00.01.]. Rivne. 221 s. [in Ukrainian].
3. Holubochka, I. S. (2013). *Problema sotsialnoho rozvytku ditei-syryt v istorii vitchyznianoï pedahohiky (druhapolovyna XIX – pochatok XX stolittia) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01*. [Problem of social development of orphans in the history of national pedagogy (second half of the 19th – the beginning of 20th centuries) : synopsis of PhD thesis : 13.00.01]. Pereiaslav-Khmelnitskyi. 20 s. [in Ukrainian].
4. Zaiets, S. S. (2010). *Sotsialna adaptatsia znedolenykh ditei u prytyulkakh i syrytskykh budynkakh (druhapolovyna XIX – pochatok XX stolittia) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05*. [Social adaptation of disadvantaged children in shelters and orphanages (second half of the 19th – the beginning of 20th centuries) : synopsis of PhD thesis : 13.00.05]. Luhansk. 22 s. [in Ukrainian].

5. Karpenko, O. Ye. (2018). Rozvytok opiky nad ditmy u pedahohichnii teorii ta praktysi Polshchi (XX – pochatok XXI st.) : dys. d-ra ped. nauk : 13.00.01. [The development of child custody in pedagogical theory and practice of Poland (the 20th – the beginning of the 21st centuries) : thesis of Doctor of Pedagogy : 13.00.01]. Drohobych. 589 s. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, O. Blahodiini ustanovy dlia ditei u Kharkovi (druhapolovyna XIX – pochatok XX stolittia) [Charity institutions for children in Kharkiv (second half of the 19th – the beginning of 20th centuries)]. URL: http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/endex2.html (data zvernennia: 31.03.2020) [in Ukrainian].
7. Kravchenko, O. V. (2019). Opika nad ditmy na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii naprykintsi XVIII – napochatku XX st. : dys. ... d-ra istor. nauk : 07.00.01 [Guardianship of children in Ukrainian lands within the Russian Empire at the end of the 18th – the beginning of the 20th centuries : thesis of Doctor of History : 07.00.01]. Kharkiv. 690 s. [in Ukrainian].
8. Malyshko, I. V. (2017). Istorychni peredumovy rozvytku form vlashtuvannia bezprytulnykh ta bezdohliadnykh ditei. Molodyvchenyi. № 12.1 (52.1). S. 100-103. [Historical prerequisites for development of forms of placement for homeless and neglected children]. URL: <http://molodyvchenyi.in.ua/files/journal/2017/12.1/24.pdf> (data zvernennia: 05.04.2020) [in Ukrainian].
9. Makhorin, H. L. Syritskyi budynok i dytachi prytulky Zhytomyrshchyny na prykintsi XIX – napochatku XX st. [Orphanage and children's shelters of Zhytomyr region at the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries]. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/4055/1/NZ_2003_6_36-40.pdf (data zvernennia: 06.04.2020) [in Ukrainian].
10. Pluhator, I. B. (2007). Teoriia i praktyka opiky ditei i molodi v Ukraini (1945-1990) : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.01 [Theory and practice of child and youth care in Ukraine (1945-1990) : synopsis of PhD thesis : 13.00.01]. Ivano-Frankivsk. 20 s. [in Ukrainian].
11. Rudyi, N. Ya. (2011). Instytut opiky i pikluvannia v Ukraini : istoryko-pravovedoslidzhennia : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 [Institute of custody and care in Ukraine: A historical and legal study : PhD thesis : 12.00.01]. Lviv. 232 s. [in Ukrainian].
12. Rudyi, N. Ya. (2012). Instytut opiky i pikluvannia v Ukraini : istoryko-pravove doslidzhennia : monohrafiia [Institute of custody and care in Ukraine: A historical and legal study : monograph]. Lviv. 216 s. [in Ukrainian].
13. Riabkina, L. M. (2015). Istoryko-pedahohichniy analiz systemy opiky nad znedolenymy ditmy na pochatku XX stolittia [Historical and pedagogical analysis of guardianship system for disadvantaged children in the early twentieth century]. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriiia : Pedahohichninauky. № 1. S. 273–277 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_1_55 (data zvernennia: 01.04.2020) [in Ukrainian].
14. Sabluk, S. A. (2006). Istorychni peredumovy formuvannia pravovoho statusu dytyny v Ukraini [Historical prerequisites for forming legal status of a child in Ukraine]. Universytetskinaukovizapysky. № 3-4. S. 253–260 [in Ukrainian].
15. Stanovlennia instytutiv opiky ta vykhovannia ditei-syrit v Ukraini [Establishment of institutions for the care and education of orphans in Ukraine]. URL: <https://studopedia.info/5-72271.html> (data zvernennia: 04.04.2020) [in Ukrainian].
16. Iarmolynska, I. V. (2015). Istorychni peredumovy vynyknennia zakladiv instytutsiinoho dohliadu ta vykhovanniaditei [Historical background of emergence of schools of institutional care and parenting]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/10_2015/33.pdf. (data zvernennia: 30.03.2020) [in Ukrainian].